

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ ПОЛІТИЧНОЇ ПСИХОЛОГІЇ

УДК 159.922.4: 316.65

DOI: <https://doi.org/10.33120/popp-Vol24-Year2021-62>

Слюсаревський Микола Миколайович

кандидат психологічних наук,

член-кореспондент НАПН України,

директор Інституту соціальної та політичної психології

НАПН України, почесний президент

Асоціації політичних психологів України,

м. Київ, Україна

ORCID ID 0000-0002-4038-5668

info@ispp.org.ua

ЗМІСТ І ДИНАМІКА УЯВЛЕНЬ УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА ПРО НАЦІОНАЛЬНІ СИМВОЛИ

Актуальність статті зумовлена потребою аналізу феноменів соціально-психологічного стибу, які, перебуваючи на межі свідомого і несвідомого, дають змогу відтворити політично значущі змістові характеристики і тенденції суспільного розвитку, що залишаються здебільшого «невидимими» під час досліджень громадської думки, вербально виражених переваг та переконань людей. Одним із таких феноменів і є суспільні уявлення про національні символи, вивчення яких ще не набуло належного поширення.

Мета статті полягає в тому, щоб: а) відтворити за отриманими емпіричними даними зміст і динаміку уявлень українців про національні символи; б) оцінити на цій основі стан символічної свідомості українського суспільства; в) дати психологічно обґрунтовані рекомендації щодо її подальшого формування.

Метод і методологія. Шляхом теоретичного аналізу виокремлено три основні види (типи) національної символіки: матеріалізовані, персоналізовані і драматизовані символи. Уявлення українців про ці види символів реконструювалися за даними моніторингу, що здійснюється від початку 2000-х років. Моніторинг проводиться за допомогою масових опитувань громадян за вибіркою, що репрезентує доросле населення України віком від 18 років і старше. Опитуються, як правило, 2000 респондентів у всіх географічних регіонах держави, з 2015 року – крім Автономної Республіки Крим і захоплених сепаратистами окремих районів Донецької та Луганської областей.

Отримані **результати** засвідчили, що уявлення українців про національні символи за останні два десятиріччя стали значно однотайнішими й

інтенсивнішими, істотно розширилося коло охоплених ними об'єктів. Як наслідок, символічна свідомість суспільства набула ознак первинної сформованості, чіткого державницького змісту, стала семантично насиченішою і політично більш зрілою, проте водночас її формування ще далеке від завершеності. У символічному просторі українського суспільства наразі є небагато об'єктів, що сприймаються як національні символи абсолютною більшістю населення у всіх регіонах. Цей простір значною мірою знеособлений і знеподієвлений, йому бракує загально визнаних персоналій і драматизованих символів, які найкраще надаються для підтримання в суспільстві патріотичних настроїв і генерування нових комеморативних практик. Показано, що однією з головних причин недостатньої сформованості символічної свідомості українців є малоефективна політика історичної пам'яті.

Практична значущість. На підставі отриманих даних висловлено припущення, що потенціал стихійного становлення символічної свідомості українського народу на сьогоднішній день себе вичерпав. Її подальше формування потребує комплексу цілеспрямованих зусиль. Обґрунтовано потребу започаткування скоординованої на державному рівні системи заходів щодо формування символічних уявлень українців.

Перспективи дальшого розроблення проблеми вбачаються в напрацюванні стратегій і технологій урахування в процесі формування символічної свідомості українського суспільства регіональних та поколінних аспектів її наявного стану і тенденцій динаміки.

Ключові слова: символічна свідомість; національна символіка; матеріалізовані, персоналізовані і драматизовані види (типи) національних символів; символічні уявлення громадян; політика історичної пам'яті; освіта як сфера формування символічних уявлень молоді; ребрендинг Збройних сил України.

Mykola M. Slyusarevskyi

PhD in Psychology,

Corresponding Member of NAES of Ukraine,

Director of the Institute for Social and Political Psychology

of NAES of Ukraine,

Honorary President of the Association of Political Psychologists of Ukraine,

Kyiv, Ukraine

ORCID ID 0000-0002-4038-5668

info@ispp.org.ua

THE CONTENT AND DYNAMICS OF REPRESENTATIONS OF UKRAINIAN SOCIETY ABOUT NATIONAL SYMBOLS

The relevance of the article. Nowadays, it's very important to analyze the phenomena of socio-psychological nature that being on the border of conscious and unconscious allow to reproduce politically significant semantic characteristics and trends of social development, which remain mostly «invisible» during public opinion

polls and studies of verbally expressed preferences and beliefs. Public perceptions of national symbols, the study of which has not yet become sufficiently widespread, are among these phenomena.

The present paper aims to: 1) reproduce the content and dynamics of Ukrainians' ideas about national symbols according to the obtained empirical data; 2) assess on this basis the state of symbolic consciousness of Ukrainian society; 3) give psychology-based recommendations for its further formation.

Method and methodology. Using theoretical analysis, three main modes (types) of national symbols were identified: materialized, personalized, and dramatized symbols. Ukrainians' perceptions of these types of symbols have been reconstructed according to monitoring data that have been carried out since the early 2000s. Monitoring has been conducted through public opinion surveys in a sample representing the adult population of Ukraine aged 18 and older. As a rule, 2,000 respondents have been interviewed in all geographical regions of Ukraine, since 2015 – except for the Autonomous Republic of Crimea and the certain areas of Donetsk and Luhansk regions captured by separatists.

The results show that Ukrainians' perceptions of national symbols over the past two decades have become much more unanimous and intense; the range of objects covered by them has significantly expanded. As a result, the symbolic consciousness of society has acquired the signs of primary formation, a clear state content and has become more semantically rich and politically mature, but at the same time its formation is still far from complete. There are currently few objects in the symbolic space of Ukrainian society that are perceived as national symbols by the vast majority of the population in all regions. This space is largely impersonal and inactive; it lacks the universally recognized personalities and dramatized symbols to provide an emphasis on patriotic sentiments in society and generate new commemorative practices. It is shown that one of the main reasons for the insufficient formation of the symbolic consciousness of Ukrainians is an ineffective policy of historical memory.

Practical significance. Based on the obtained data, it is suggested that the potential for spontaneous formation of the symbolic consciousness of the Ukrainian people has exhausted itself to date. Its further development requires a set of targeted efforts. The need to start a state-coordinated system of measures for the formation of symbolic representations of Ukrainians is substantiated.

Prospects for further elaboration of the problem are seen in the development of strategies and technologies that take into account regional and generational aspects of the current state and trends in the dynamics of symbolic consciousness of Ukrainian society in the process of its formation.

Keywords: symbolic consciousness; national symbols; materialized, personalized, and dramatized types of national symbols; symbolic representations of citizens; policy of historical memory; education as a field of formation of symbolic representations of youth; rebranding of the Armed Forces of Ukraine.

Постановка проблеми. Одним з найактуальніших завдань суспільствознавчих дисциплін, зокрема й політичної психології, є, як відомо, систематичне вивчення стану суспільної свідомості. Його

вивчають на рівні громадської думки, поширених у суспільстві поглядів і переконань, електоральних намірів тощо. Необхідність таких досліджень не викликає жодних сумнівів, проте слід мати на увазі, що вони все ж охоплюють зазвичай, так би мовити, поверхневі шари суспільної свідомості, не сягають її глибших рівнів і, тим паче, глибин колективного несвідомого. Цим зумовлена потреба звернення до феноменів соціально-психологічного ґштубу, які, перебуваючи на межі свідомого і несвідомого, дають змогу відтворити політично значущі змістові характеристики і тенденції суспільного розвитку, що лишаються здебільшого «невидимими» під час досліджень громадської думки, вербально виражених преференцій та переконань людей. Таким феноменом і є суспільні уявлення про національні символи, вивчення яких ще не набуло належного поширення як в Україні, так і за рубежом.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, виокремлення нерозв'язаних частин загальної проблеми. Поняття символу належить до тих, які важко піддаються науковому визначенню, але зміст яких загалом добре, сказати б навіть, безпомильно уловлюється людьми. У найзагальнішому тлумаченні під символом розуміють форму вираження і передачі духовного змісту культури через певні матеріальні предмети чи спеціально створювані образи та дії, що виступають як знаки цього змісту (Шинкарук, 2002, с. 578). Це визначення загалом корелює з повсякденною свідомістю людей, котрі інтуїтивно вбачають у символі щось апріорі сакральне, значуще для великого людського колективу, щось, можливо, і трагічне, але таке, що пробуджує почуття гордості, колективного ентузіазму тощо.

Сучасні дослідження і публікації з проблематики символів зосереджуються переважно на таких питаннях, як інтерпретація та розвиток теоретико-методологічних засад розроблення цієї проблематики, що містяться в класичній соціологічній та психологічній науковій спадщині, уточнення поняття символу, з'ясування його соціальних функцій та психологічної сутності, обговорення способів психотерапевтичної роботи з окремими видами символів (Жовтянська, 2012; Колтунова, 2012; Лазебная, 2009; Самохвалов, 1999). Робляться спроби уфундування категорії символічної свідомості (Кулагина, 2006), виокремлення символічних структур у громадській думці (Левада, 2001), аналізується роль символів у регуляції міжгрупових взаємин (Antonyuk, Puzryeva, Medeuov, & Vasov, 2020), досліджуються – у річницю юнґіанської традиції – явища кроскультурного символізму (Goodwyn, 2020).

Опрацювання згаданих літературних джерел засвідчує теоретичну смність символу як структурної одиниці свідомості. Ця смність зумовлюється кількома міркуваннями, що походять від класичних наукових праць.

По-перше, символ у суспільній свідомості виконує функцію провідника або посередника соціальних процесів. Сутність будь-якої соціальної взаємодії полягає в обміні змістом психічного між різними людьми. Цей обмін неможливий без символізації, тобто без перекладу психічного змісту «мовою» непсихічних форм. Як писав П. Сорокін, «кожне психічне переживання, перш ніж бути переданим іншим, має пройти через три стадії: а) спочатку воно є чистою психікою, б) потім перетворюється на непсихічну форму – символ, «подразник», і, нарешті, в) знову набуває психічного буття в сприйманні суб'єкта» (Сорокін, 2006, с. 107). Із цього випливає також, що символи можуть перетворювати і перетворюють психіку людини відповідно до того смислу, якого вони набувають у процесі взаємодії. Тобто в соціальній взаємодії символи виконують не лише допоміжну функцію, вони значною мірою формують цю взаємодію.

По-друге, через єдність символів утворюється єдність групи чи спільноти. Той же П. Сорокін розумів таку єдність передусім як єдність переживань, матеріалізованих у певному наборі символів (Лазебная, 2009). Пов'язуючи знаки певними способами, групи та спільноти конституують свою ідентичність або своєрідний погляд на реальність. Взаємно індуковане відтворення символів і смислів при цьому регулює міжгрупові взаємини (Antonyuk et al., 2020). Символ виконує функцію централізації індивідуального і групового досвіду завдяки його здатності впорядковувати менш узагальнені значення та притягувати споріднені смислові елементи в цілісні асоційовані структури (Колтунова, 2012).

По-третє, оскільки символ представляє або заміщує інший об'єкт (як правило, набагато складніший, багатовимірний), символізація спричинюється до певного спрощення, або, в термінології Ю. Левади, «архівування» реальності, зокрема психічної. Тому суспільна свідомість часто оперує простими й однозначними символами – стереотипами, комплексами тощо. Спрощуючи реальність, символи стають інструментами автоматизації соціальних дій (Левада, 2001). Водночас будь-який символ несе в собі потенціал багатозначності (Самохвалов, 1999; Goodwyn, 2020).

Нарешті, символічна структура суспільної свідомості відображає актуальні потреби всього суспільства загалом та окремих соціальних груп. Разом з тим символізація суспільних потреб може ускладнювати їх усвідомлення, артикуляцію та презентацію в публічному дискурсі. Дослідники аналітичного і психоаналітичного спрямування навіть воліють говорити про символічний рівень функціонування суспільної свідомості як про особливий тип свідомості, заряджений неусвідомлюваними настановленнями, глибинними смислами і

мотивами. Адже символічна свідомість адресується часто-густо до тих відносин людини зі світом, успадкованих з далекого минулого, які неможливо повністю раціоналізувати або звести до утилітарних значень (Кулагина, 2006).

Можна вважати очевидним, що наведені міркування апіорі стосуються насамперед національних символів. Однак проблематика останніх наразі висвітлюється переважно в літературі просвітницько-дидактичного плану, де йдеться радше про те, що означають певні символи, які українці мають сприймати як національні, ніж про емпірично верифіковані уявлення українців про національні символи (Багнюк, 2010; Дроб'язко, 2016; Кононенко, 2020; Пістун, 2014; Сергійчук, 1990; Станіславська, 2011; Шаян, 2019). У власне науковій постановці ця проблематика, наскільки нам відомо, досі не обговорюється, що тягне за собою низку ексцесів гносеологічного плану, котрі неабияк ускладнюють проведення відповідних емпіричних досліджень.

Передусім дається взнаки відсутність обґрунтованої класифікації національних символів. Автори присвячених їм праць здебільшого обмежуються (це бачимо, зокрема, і на прикладі Вікіпедії) простим переліком символічних об'єктів (прапор нації, герб, національний колорит, тварини і рослини, хрести або інші релігійні символи), тлумачачи їх як види національної символіки. Не виглядає переконливим ні теоретично, ані в аспекті емпіричних досліджень і поділ національної символіки на такі види, як державна і народна символіка, адже поняття народної символіки вочевидь є ширшим, виходить за межі національних символів.

Під національними символами розуміють, як підказує та ж Вікіпедія, *патріотичні символи*. Попри присмак тавтологічності таке визначення, гадаємо, загалом правильне, бодай тому, що не суперечить інтуїтивно уловлюваному людьми змісту. І саме через те під нього неправомірно підводити *всю* національну символіку. У ній чітко розмежовуються принаймні два види символічних об'єктів: об'єкти, що відображають притаманні певній національній чи етнонаціональній спільноті метафоричні уявлення про навколишній соціальний світ (наприклад, лис як символ хитроців), і об'єкти, які в уявленнях представників цієї спільноти репрезентують їхній народ та/чи їхню країну і тим самим здатні генерувати патріотичні почуття, тобто власне національні символи. Звісно, деякі символічні об'єкти можуть належати водночас до обох видів. Приміром, символічний зміст червоної калини, яка відпочатково символізувала дівочу красу, згодом почасти екстраполювався й на Батьківщину, позаяк Україну нерідко порівнюють

із вродливою дівчиною. Але такі екстраполяції все ж винятки, а не правило. Та й навряд чи сприйняття людьми патріотично насаженої народної символіки чимось принципово відрізняється у психологічному сенсі від сприйняття державних символів. Це, знову ж таки, робить поділ національної символіки на державну і народну малоприслужним для емпіричних досліджень.

Не видається доречною також абсолютизація архаїчного походження національних символів (Кононенко, 2020; Отрошко, 2012; Шаян, 2019). Так, В. Шаян (2019), постулюючи їх виникнення фактично в донціональні часи, стверджує, що символ винайшли стародавні віщуни і «саме ця обставина старинності символу є його цінністю» (с. 5). Таке зведення національної символіки лише до архаїчної за походженням різко звужує її змістову феноменологію і суперечить життєвим реаліям, які засвідчують, що сильні патріотичні почуття, могутні сплески колективного ентузіазму можуть викликати й символи аж ніяк не стародавнього походження. Хоч як би ставитися до комуністичної символіки, фактом залишається те, що вона надихала на самовідданість і звитягу мільйони радянських людей, як, утім, надихає й сьогодні французів – Марсельеза чи зоряно-смугастий прапор – американців.

Недостатня розробленість проблеми національної символіки спонукала нас запропонувати власні підходи до її вирішення. Це завдання постало з огляду на потребу започаткування моніторингу уявлень українського суспільства про національні символи, який від початку 2000-х років проводиться під нашим керівництвом Інститутом соціальної та політичної психології НАПН України. Результати моніторингу неодноразово висвітлювались у тому чи іншому форматі (Слюсаревський Н. М., 2004; Слюсаревський М. М., 2009; 2021a; 2021b; Слюсаревський, Гуменюк, Дворник, & Черниш, 2019). Проте в цілісному вигляді, із залученням даних останнього опитування, вони досі в наукових виданнях не обговорювались, що й зумовило написання цієї статті.

Мету статті вбачаємо в тому, щоб: а) відтворити за даними моніторингу зміст і динаміку уявлень українців про національні символи; б) оцінити на цій основі стан символічної свідомості українського суспільства; в) дати психологічно обґрунтовані рекомендації щодо її подальшого формування.

Виклад основного матеріалу дослідження. Нами було виокремлено три основні види чи типи національних символів з такими умовними назвами: 1) *матеріалізовані символи* – певні предмети, соціокультурні та природні об'єкти (наприклад, державна символіка, національне вбрання, українська народна пісня, червона калина тощо); 2) *персоналізовані символи* – персоналії відомих історичних діячів та видатних

сучасників; 3) *драматизовані символи*, що нагадують про ті чи інші суспільні дії, супроводжувані зазвичай драматичними колізіями, які потенційно здатні сприйматися як здобутки народу, закріплюючись у його історичній та колективній пам'яті (наприклад, історія українського козацтва, Перемога у Другій світовій війні, боротьба українських правозахисників проти тоталітарного режиму, проголошення Незалежності України в 1991 році, Революція Гідності тощо). Перелічені види національних символів правомірно розглядати як структурні компоненти символічної свідомості українського суспільства (Слюсаревський, 2021а).

Моніторинг символічних уявлень проводиться за допомогою масових опитувань громадян за вибіркою, що репрезентує доросле населення України віком від 18 років і старше. Опитуються, як правило, 2000 респондентів у всіх регіонах, з 2015 року – крім АР Крим і захоплених сепаратистами окремих районів Донецької та Луганської областей. Під час опитувань відстежується динаміка преференцій українців щодо всіх трьох видів національних символів. Для матеріалізованих символів використовується запитання «Що для Вас особисто є символом України?», для персоналізованих – «Хто з історичних діячів і/чи наших видатних сучасників для Вас особисто найбільшою мірою символізує Україну?», для драматизованих символів – «Які здобутки українського народу, на Вашу думку, заслуговують сьогодні бути предметом його національної гордості?». Усі три запитання є напіввідкритими (містять альтернативу «інше»). Кількість вибору альтернатив не обмежується. Це дає змогу не лише фіксувати пріоритетні вибори, а й вимірювати частоту всіх можливих виборів як показник об'єктної і, отже, змістової насиченості символічного простору суспільства.

На початку моніторингу списки символів було сформовано шляхом постановки відкритих запитань. Тобто початковий варіант опитувальників мав суто емпіричну основу: до нього увійшли лише ті символічні об'єкти, які з достатньою частотою були названі самими громадянами майже два десятиріччя тому. На нашу думку, це мало очевидні переваги, оскільки убезпечило від отримання артефактів, що не відображали б реалії символічної свідомості українців. Проте з плином часу символічна свідомість, зрозуміло, змінювалася – як унаслідок зростання обізнаності людей, так і тому, що в житті суспільства з'являлися нові реалії, які набували символічного змісту. До того ж під час презентації даних інколи поставали й запитання з політичним присмаком (з приводу відсутності в опитувальниках певних об'єктів, які в політичних колах і серед медійників прийнято вважати найважливішими символами України). Через те в подальші роки до початкових списків символів у міру потреби та почасти й з огляду на політичну кон'юнктуру вносились окремі зміни: деякі об'єкти додавалися, а деякі – вилучалися (без істотного скорочення чи збільшення їхньої загальної кількості).

Не вдаючись до детального опису отриманих даних (їх представлено в таблицях 1, 2 і 3), розглянемо найістотніші, на нашу думку, тенденції, які виявив моніторинг за кожним із трьох видів національних символів.

Таблиця 1

Матеріалізовані символи

(розподіл відповідей на запитання «Що для Вас особисто є символом України?», у %)

Найменування символічних об'єктів	Жовтень 2003 р.	Жовтень 2015 р.	Вересень 2018 р.	Серпень 2021 р.
державна символіка (синьо-жовтий прапор, тризуб, Гімн «Ще не вмерла України ...».)	37,8	68,1	77,1	75,2
національне вбрання, вишиті рушники	34,6	61,4	62,3	53,7
українська мова	не було у списку	не було у списку	52,1	49,9
українська народна пісня	31,2	38,8	50,3	41,9
національні страви і напої (хліб із салом, борщ, галушки, горілка з перцем і т.п.)	35,2	44,3	50,6	41,5
Дніпро	27,9	37,6	37,5	36,8
національні музичні інструменти (кобза, бандура, трембіта)	20,9	35,9	37,0	35,2
Карпатські гори	15,0	29,2	32,4	35,2
червона калина	28,6	36,8	33,9	28,9
Майдан Незалежності в Києві	не було у списку	27,9	26,9	25,2
національна валюта (гривня)	18,6	27,4	27,1	20,8
гетьманська булава	9,4	21,9	24,1	26,5
ФК «Динамо» (Київ)	15,0	15,6	18,7	20,2
зброя та спорядження українського козацтва	6,0	13,3	16,0	19,9
сучасні вітчизняні літаки (АН-124 «Руслан», АН-225 «Мрія», Ан-148, АН-158 та ін.)	11,6	12,9	15,4	19,3
Чорне море	15,6	16,3	16,3	18,3
Чорнобиль	15,5	9,9	13,5	17,7
о. Хортиця	5,4	20,9	17,1	17,2
Тарасова могила на канівській кручі	17,1	17,2	15,1	15,8
верби, тополі	13,4	17,9	16,0	14,0
пшеничне (житнє) колосся	26,8	22,8	24,6	12,9
Донбас	10,6	10,3	11,9	11,8

Найменування символічних об'єктів	Жовтень 2003 р.	Жовтень 2015 р.	Вересень 2018 р.	Серпень 2021 р.
церковна і релігійна символіка	9,8	6,7	10,0	11,3
ФК «Шахтар» (Донецьк)	6,0	5,6	7,6	10,6
інше	6,8	2,8	3,2	1,0
вважаю, що Україна не має символів	4,3	2,5	1,1	0,8
важко відповісти	6,6	3,8	1,4	0,9
Частота вибору символічних об'єктів (середня кількість на одного респондента)	4,7	6,0	7,0	6,6

Примітка. Сума перевищує 100%, оскільки кількість варіантів відповідей респондентів не обмежувалася.

Таблиця 2

Персоналізовані символи

(розподіл відповідей на запитання «Хто з історичних діячів і/чи наших видатних сучасників для Вас особисто найбільшою мірою символізує Україну?», у %)

Найменування символічних об'єктів	Жовтень 2003 р.	Жовтень 2015 р.	Вересень 2018 р.	Серпень 2021 р.
Тарас Шевченко	54,9	65,5	72,7	69,5
Леся Українка	34,9	48,9	50,6	46,8
Ярослав Мудрий	не було у списку	30,4	33,7	32,3
Михайло Грушевський	18,6	27,0	30,3	30,7
Богдан Хмельницький	32,2	37,1	45,5	29,9
Іван Франко	не було у списку	не було у списку	36,5	29,5
Небесна Сотня	не було у списку	32,6	30,9	27,3
Ліна Костенко	не було у списку	24,0	27,4	26,3
Богдан Ступка	10,2	23,0	21,8	25,9
Віталій і Володимир Клички	29,1	25,5	20,8	23,2
Микола Амосов	не було у списку	не було у списку	15,5	23,0
Володимир Великий	не було у списку	21,3	27,5	22,4
Степан Бандера	9,5	18,3	21,9	21,0
Борис Патон	не було у списку	9,3	12,5	18,4
Василь Стус	7,6	13,8	15,3	18,0

Найменування символічних об'єктів	Жовтень 2003 р.	Жовтень 2015 р.	Вересень 2018 р.	Серпень 2021 р.
В'ячеслав Чорновіл	10,5	16,4	20,9	17,8
Іван Мазепа	14,4	18,1	19,5	17,7
Валерій Лобановський	14,8	11,8	14,3	17,7
Андрій Шевченко (Шева)	14,8	не було у списку	не було у списку	15,3
Роксолана	11,8	15,8	12,9	14,9
Олександр Усик	не було у списку	не було у списку	18,9	14,4
Ніна Матвієнко	не було у списку	не було у списку	17,4	14,4
Святослав Вакарчук	не було у списку	26,0	22,9	12,7
Іван Кожедуб	не було у списку	не було у списку	не було у списку	8,6
Симон Петлюра	5,5	6,1	8,4	7,7
Нестор Махно	5,6	8,3	8,5	7,2
Сидір Ковпак	не було у списку	не було у списку	5,2	6,8
Олег Сенцов	не було у списку	не було у списку	12,3	6,6
Джамала	не було у списку	не було у списку	11,4	не було у списку
Надія Савченко	не було у списку	19,8	2,5	не було у списку
Софія Ротару	22,2	14,6	не було у списку	не було у списку
Руслана Лижичко	не було у списку	13,3	не було у списку	не було у списку
інші	2,6	1,2	1,7	1,3
на мою думку, нікого персонально не можна вважати символом України	9,9	11,2	7,3	6,3
важко відповісти	5,4	4,0	3,3	3,9
Частота вибору символічних об'єктів (середня кількість на одного респондента)	4,0	5,6	6,5	6,2

Примітка. Сума перевищує 100%, оскільки кількість варіантів відповідей респондентів не обмежувалася.

Матеріалізовані символи. Уже під час першого опитування, що проводилось у 2003 р., сформувалося стійке «ядро» преференцій українців щодо цього виду символів. До нього увійшли символічні об'єкти, які тоді були обрані понад третину респондентів, а саме:

державна символіка* (37,8%), національні страви і напої (35,2%), національне вбрання та вишиті рушники (34,6%), українська народна пісня (31,2%). У подальші роки частота вибору цих символів, стрімко зростаючи, перетнула 50-відсоткову позначку. Станом на 2018 р. державну символіку обирали вже 77,1% опитаних, національне вбрання та вишиті рушники – 62,3%, національні страви і напої – 50,6%, українську народну пісню – 50,3%. Пріоритетне «ядро» виборів поповнилося також українською мовою (52,1%), яку було включено до списку матеріалізованих символів з 2018 р. Як бачимо, наразі найістотніше місце в символічних уявленнях українців посідають державна символіка та національне вбрання з вишитими рушниками. Саме ці символи залишалися на рівні, вищому за 50-відсоткову позначку, і протягом останніх трьох років, коли внаслідок поки що не до кінця з'ясованих причин відбулося деяке загальне зниження частоти вибору практично всіх символічних об'єктів. Під час останнього опитування державній символіці віддали пріоритет 75,2% респондентів, національному вбранню та вишитим рушникам – 53,7%. Трохи «не дотягнула» до половини опитаних українська мова (49,9%).

Таблиця 3

Драматизовані символи

(розподіл відповідей на запитання «Які здобутки українського народу, на Вашу думку, найбільше заслуговують сьгодні бути предметом його національної гордості?», у %)

Найменування символічних об'єктів	Вересень 2005 р.	Вересень 2015 р.	Вересень 2018 р.	Серпень 2021 р.
Творчість великих українських поетів, письменників, композиторів та виконавців (Т. Шевченко, Леся Українка, І. Франко, М. Лисенко, С. Крушельницька та ін.)	39,8	54,5	56,5	52,0
Історія українського козацтва, Запорозької Січі	23,1	42,2	47,0	47,2
Проголошення незалежності України у 1991 році	23,1	32,7	37,4	42,8
Досягнення українських спортсменів	39,8	36,9	48,0	38,8

*Тут і далі з метою економії місця наводяться скорочені формулювання альтернатив, що використовувалися для опису окремих символів. Наприклад, з даної альтернативи вилучено уточнення «синьо-жовтий прапор, тризуб, Гімн «Ще не вмерла України...»

Найменування символічних об'єктів	Вересень 2005 р.	Вересень 2015 р.	Вересень 2018 р.	Серпень 2021 р.
Створення Збройних сил України та їхній бойовий шлях	8,1	23,4	32,3	36,4
Вершинні досягнення української народної творчості (думи, пісні, декоративно-вжиткове мистецтво, народна архітектура тощо)	28,5	37,7	38,4	35,3
Волонтерський рух	не було у списку	не було у списку	36,0	33,7
Революція Гідності 2013–2014 років та збройна відсіч російській агресії	не було у списку	36,4	28,4	33,0
Перемога у Другій світовій війні	50,0	43,8	46,7	29,4
Діяльність видатних провідників українського національно-визвольного руху (М. Грушевський, В. Винниченко, С. Петлюра та ін.)	12,9	17,4	21,9	24,6
Міжнародне визнання України в сучасному світі	17,3	24,2	23,7	24,1
Боротьба українських правозахисників (П. Григоренко, Л. Лук'яненко, М. Руденко, В. Чорновіл та ін.) проти тоталітарного режиму	18,4	21,6	24,0	23,3
Досягнення української космонавтики	12,1	17,0	20,6	17,8
Помаранчева революція 2004 року	31,5	13,2	10,9	17,6
Історія створення та боротьби УПА (Української повстанської армії)	5,8	15,2	16,1	17,5
Повоєнна відбудова народного господарства (у 2-й половині 1940-х років)	26,4	20,9	18,8	17,2
Розвиток вітчизняної системи освіти	10,9	6,1	8,2	12,2
Трудові досягнення робітників і селян Радянської України (П. Ангеліна, М. Демченко, О. Стаханов, О. Гіталов та ін.)	15,7	14,4	14,2	11,5

Найменування символічних об'єктів	Вересень 2005 р.	Вересень 2015 р.	Вересень 2018 р.	Серпень 2021 р.
Українська революція 1917–1921 років	5,4	6,0	6,9	9,1
Інше	1,9	2,7	1,1	2,4
Важко відповісти	10,0	6,1	4,0	4,1
Частота вибору символічних об'єктів (середня кількість на одного респондента)	3,8	4,8	5,4	5,3

Примітка. Сума перевищує 100%, оскільки кількість варіантів відповідей респондентів не обмежувалася.

Належить також зазначити, що загальне зниження частоти виборів не призвело до статистично достовірного зменшення частки опитаних, котрі обирають як національний символ річку Дніпро (36,8%), а частка тих, хто обирає Карпатські гори, навіть зросла (до 35,2% проти 15% у 2003 р.). «Питома вага» виборів червоної калини після деякого зростання у 2015 р. (36,8%) знову зменшилася до рівня 2003 р. (28,9%). Решта рослинних, меморіальних, географічних та інших об'єктів (Чорне море, острів Хортиця, Тарасова могила в Каневі, верби, тополі, пшеничне чи житнє колосся тощо) поки що не можуть розглядатися бодай як претенденти на роль загальнонаціональних символів. Те ж саме стосується й церковної та релігійної символіки. Фактично повністю втратила ціннісне навантаження комуністична і радянська символіка (червоно-синій прапор, п'ятикутна зірка, серп і молот). Оскільки у 2015 р. частка респондентів, що її обирають, становила вже лише 1,3%, надалі її було вилучено зі списку символів.

Спостережено деякі істотні відмінності в уявленнях про національні символи матеріалізованого типу, що складаються в різних регіонах України. Так, на Півдні значно більше, ніж по вибірці загалом, респондентів, котрі обирають як національний символ Чорне море (50,4%), що цілком очікувано, і дещо несподівано – тих, хто обирає гетьманську булаву (45,9%). Тоді як Карпатські гори обираються понад третину опитаних і в Центральному, й у Східному та Південному регіонах (37,6%, 33,9% та 35,6%, відповідно), однак менш ніж третьою, як не дивно, – у Західному регіоні (32,3%). Звертає на себе увагу також те, що на Сході набагато менше, ніж в усіх інших регіонах, тих, хто вважає національним символом українську мову (30,7%) і Майдан Незалежності в Києві (12,7%). У віковому розрізі аж надто суттєвих відмінностей в уявленнях респондентів про символи матеріалізованого типу зазвичай не простежується, за винятком хіба що трохи зниженої

частоти вибору таких об'єктів, як українська народна пісня (35,4%) та національні страви і напої (38,6%) у віковій когорті від 18 до 29 років.

Персоналізовані символи. Від самого початку моніторингу переважна більшість опитаних (54,9%) сприймала як національний символ постать Тараса Шевченка. У подальшому ця більшість ставала дедалі виразнішою: 2015 р. – 65,5 %; 2018 р. – 72,7 %. Попри деяке зменшення у 2021 р. частки тих, хто його обирає (69,5%), лідерство Великого Кобзаря в символічному просторі українського суспільства є незаперечним. При цьому важливо, що йому віддають перевагу в усіх без винятку регіонах України. Друге місце серед персоналізованих національних символів стабільно утримує, теж від початку моніторингу, Леся Українка. Кількість виборів на її користь динамічно зростала (2003 р. – 34,9%; 2015 р. – 48,9%; 2018 р. – 50,6%), однак у 2021 р. зменшилася до 46,8%. Найчастіше Лесю Українку вважають національним символом у Південному регіоні (59,3%), найрідше – у Східному (36,3%). В інших регіонах їй віддають перевагу близько половини опитаних. Третє місце серед персоналізованих національних символів протягом тривалого часу належало Богдану Хмельницькому: 2003 р. – 32,2%; 2015 р. – 37,1%; 2018 р. – 45,5%. Проте нині він це місце втратив. У 2021 р. відбулося обвальне падіння частоти виборів на його користь (29,9%), до чого спричинилися радше за все неоднозначні і нерідко хибні трактування його ролі в українській історії. Найбільш помітним з-поміж символічних постатей Богдан Хмельницький залишається сьогодні тільки в Південному регіоні (40,7%). Натомість третє місце по Україні загалом уперше посів Михайло Грушевський (30,7%), частота виборів якого, щоправда, зростає впродовж останніх двох «зрізів» моніторингу дуже повільно, хоча і є істотно вищою порівняно з 2003 р., коли його обирали лише 18,6% респондентів.

Становить близько третини вибіркової сукупності, проте не має виразної позитивної динаміки частка тих, хто вбачає національний символ у постаті Ярослава Мудрого. Ще менше виборів дістається Володимирі Великому: найбільше їх він отримав у 2018 р. – 27,5%. Того ж, 2018 р., до списку вперше було введено Івана Франка, що дало, здавалось би, обнадійливий результат. Тоді його обрали 36,5% опитаних, проте 2021 р. їхня частка зменшилася до 29,5%. Порівняно з 2015 р. від 32,6% до 27,3% знизилася частота вибору героїв Небесної Сотні. Не має виразної позитивної динаміки й «питома вага» виборів на користь Ліни Костенко, Богдана Ступки, Віталія та Володимира Кличків, а також Степана Бандери, В'ячеслава Чорновола, Івана Мазепи. Помітно втратив популярність Святослав Вакарчук (2015 р. – 26%; 2021 р. – 12,7%). З плином часу українці частіше виявляють прихильність до Миколи

Амосова, Бориса Патона, Василя Стуса, Валерія Лобановського, але загальна кількість опитаних, які їх обирають, залишається порівняно невеликою (перебуває в межах 17 – 23%). Зовсім мало виборів отримують, як і раніше, Симон Петлюра і Нестор Махно (ледь більше 7%).

Певною несподіванкою можна вважати те, що чи не найбільш насиченим персоналіями і, сказати б, нетиповим виявився символічний простір мешканців Південного регіону. Тут значно більше символічне навантаження, ніж по Україні загалом, мають постаті Миколи Амосова (44,4%), Ярослава Мудрого (43,7%), Богдана Ступки (37%), Володимира Великого (36,3%), Бориса Патона (33,3%), Андрія Шевченка (32,6%), Валерія Лобановського (31,9%), а також Лесі Українки, Богдана Хмельницького, про що йшлося вище. А найменш насиченою персоналіями є символічна свідомість у Східному регіоні, де ніхто, крім Тараса Шевченка і Лесі Українки, не отримує бодай 25% виборів. Водночас мають деякі суттєві відмінності символічні простори, з одного боку, Східного і Південного регіонів, з другого – Західного та Центрального. На Заході і в Центральному регіоні істотно більше символічних виборів припадає на Небесну Сотню й такі персоналії, як Ліна Костенко, Степан Бандера, Василь Стус, В'ячеслав Чорновіл, Іван Мазепа.

На перших етапах моніторингу було виявлено виразну тенденцію вікового оновлення символічної свідомості українського суспільства. Проявлялася вона, зокрема, у тому, що дискредитовані в радянський час постаті Степана Бандери, Івана Мазепи, Михайла Грушевського, Симона Петлюри та інших історичних діячів відносно частіше обиралися на роль національних символів передусім молодими людьми віком від 18 до 29 років, які на той час навчалися в закладах вищої освіти або нещодавно закінчили школу чи виш і, отже, мали змогу краще ознайомитися з правдивою українською історією. Ця тенденція вікового оновлення символічної свідомості зберігається й нині, однак центр вибору дискредитованих постатей поступово зміщується у вікову когорту від 30 до 55 років. Тобто їх тепер найчастіше обирають ті, хто на попередніх етапах моніторингу належав до наймолодших респондентів. У цій же віковій когорті найбільше виборів отримують герої Небесної Сотні. А вікова когорта від 18 до 29 років, схоже, перестає бути головним носієм змін у символічній свідомості суспільства. Це, своєю чергою, дає певні підстави припустити, що у її формуванні система освіти, на жаль, уже не відіграє тієї ролі, що раніше – у 1990-х і 2000-х роках.

Драматизовані символи. В уявленнях українців щодо національних символів драматизованого гатунку за період моніторингу

відбулися докорінні змістові й структурні зміни. У 2005 р., коли проводився перший замір за цим видом символів, серед них цілковито домінувала Перемога у Другій світовій війні (50%). Друге-третє місця з великим відривом від неї поділяли досягнення українських спортсменів і творчість великих українських поетів, письменників, композиторів та виконавців (по 39,8%). Проте через десять літ, у 2015 р., творчість великих українських митців вийшла на перше місце (з показником 54,5%). На першому місці вона перебуває й сьогодні (52%). Аналіз усієї сукупності даних моніторингу недвозначно підказує, що такому його поцінуванню цей національний символ завдячує насамперед постаті Тараса Шевченка і хіба що деякою мірою постатям Лесі Українки та Івана Франка. Тобто цей символ є фактично своєрідним інобуттям, драматизованим відображенням Шевченкової популярності як національного символу.

На друге місце у 2015 р. перемістилася, зі значним зниженням, Перемога у Другій світовій війні (43,8%), третє посіла історія українського козацтва, Запорозької Січі (42,2%). Далі за частотою вибору перебували досягнення українських спортсменів (36,9%) і – що цілком очікувано, оскільки опитування проходило лише через рік після Другого Майдану – Революція Гідності та збройна відсіч російській агресії (36,4%). У наступні роки, після незначного підвищення у 2018 р., відбувалося подальше падіння символічного рейтингу Перемоги у Другій світовій війні, і сьогодні частка українців, що ідентифікують її як національний символ, ледь перевищує 29%. Причому навіть у віковій когорті 56 років і старше ця частка становить лише 35,2%. Невеликою вона є й у більшості регіонів: у Західному – 21,5%, у Центральному – 31,3%, у Східному – 20,4%. І тільки мешканці Півдня з-поміж національних символів драматизованого типу досі безроздільно віддають першість Перемозі у Другій світовій війні (61,5%). Таке обвальне падіння загального рейтингу цієї, безперечно, видатної історичної події з політико-психологічного погляду має як свої плюси (в плані деякого зв'язку з декомунізацією), так і очевидні для воюючої країни мінуси, і лише почасти компенсується певним збереженням мілітарного змісту символічної свідомості нашого суспільства у вигляді поцінування більш віддалених в історичному часі звитяг українського народу – передусім тих, якими була позначена доба козацтва.

Нині серед драматизованих символів українці, як зазначалося, віддають першість творчості своїх великих митців. Наступні місця посідають: історія українського козацтва, Запорозької Січі (47,2%), проголошення Незалежності України в 1991 році (42,8%), досягнення українських спортсменів (38,8%), створення Збройних сил України та

їхній бойовий шлях (36,4%), вершинні досягнення української народної творчості (35,3%). При цьому як знаменну і вельми відрядну тенденцію слід відзначити стійку позитивну динаміку, якою характеризуються вибори на користь проголошення Незалежності України (частка виборів зросла порівняно з 2005 р. майже вдвічі) і Збройних сил України (частка виборів зросла, відповідно, у понад чотири рази) (Слюсаревський, 2021b). Позитивну динаміку мають і деякі з рідше обраних символів, а саме: історія створення та боротьби Української повстанської армії і діяльність видатних провідників українського національно-визвольного руху (М. Грушевського, В. Винниченка та ін.). Водночас простежується певне зменшення «питомої ваги» тих, хто обирає як національні символи Революцію Гідності і, тим паче, Помаранчеву революцію. У стані стійкої стагнації перебуває як національний символ Українська революція 1917–1921 років (частка опитаних, які її обирають, не сягає й десяти відсотків). Щодалі меншими стають також частки респондентів, котрі вбачають національні символи в повоєнній відбудові народного господарства (у 2-й половині 1940-х років) і трудових досягненнях робітників і селян Радянської України, уособлених у таких іменах, як П. Ангеліна, М. Демченко, О. Стаханов тощо. Частота вибору цих символічних об'єктів очікувано зменшується в міру зниження віку опитаних.

Порівняно з іншими видами національної символіки уявлення респондентів про драматизовані символи характеризуються найменшою однаковістю і загалом, і в регіональному розрізі. Так, на Півдні, крім найвищого поціновування Перемоги у Другій світовій війні, упадає в око значно більше, ніж по Україні загалом, символічне навантаження, яке мешканці цього регіону надають досягненням українських спортсменів (57%), а також – меншою мірою – трудовим досягненням робітників і селян Радянської України (20%). Революція Гідності, історія створення та боротьби УПА, боротьба українських правозахисників проти радянського тоталітарного режиму є значно, у 4–6 разів, популярнішими в Західному і Центральному регіонах, ніж у Східному та Південному. Утім, трапляються серед драматизованих символів і такі, «питома вага» яких цей міжрегіональний водорозділ порушує. Історію українського козацтва, Запорозької Січі поцінують значно більше мешканці Центрального і Східного регіонів (52,2% і 50,7%, відповідно), ніж Західного і Південного (38,1% і 39,3%, відповідно). А у вершинних досягненнях української народної творчості вбачають національний символ істотно частіше ті, хто мешкає в Центральному і Південному регіонах (42,6% і 40%, відповідно), ніж мешканці Заходу (36,6%) і тим паче Сходу (22,4%). Не можна пройти й повз той факт, що на Сході частка опитаних, які вважають національним символом проголошення Незалежності України в

1991 році, становить лише 20,9%. Тенденція вікового оновлення символічної свідомості нині проявляється на прикладі драматизованих символів ще менш виразно, ніж у випадку персоналізованих символів, і слабше, ніж на початку моніторингу. Приміром, у супереч їй кількість респондентів, котрі надають символічного значення проголошенню Незалежності України, є найменшою у віковій когорті від 18 до 29 років (38,3%). Істотно частіше від представників старших вікових когорт молодь обирає як національний символ хіба що досягнення українських спортсменів (45,8%).

Отже, нагромаджені в процесі моніторингу дані про динаміку символічних уявлень українців не піддаються однозначній оцінці (Слюсаревський, 2021а). У символічній свідомості українського суспільства спостерігаються як вочевидь позитивні тенденції, так і факти, які свідчать, що загальний її стан залишає бажати кращого.

Наведені дані переконливо показують, що уявлення українців про національні символи за останні два десятиріччя стали значно однаковішими й інтенсивнішими, істотно розширилося коло охоплених ними об'єктів. Як наслідок, символічна свідомість суспільства набула ознак первинної сформованості, чіткого державницького змісту, стала семантично насиченішою і політично більш зрілою. Проте водночас доводиться констатувати, що її формування ще далеке від завершеності. У символічному просторі українського суспільства маємо небагато об'єктів, що сприймаються як національні символи виразно більшістю населення України. Ще менше їх залишиться, коли врахувати, що навіть ті з них, котрі обираються нині понад половиною опитаних, не всі знаходять підтримку абсолютної більшості населення в кожному географічному регіоні держави.

Повсюди в Україні переважна більшість громадян сприймає як національні символи наразі лише державну символіку і постать Тараса Шевченка. Тож не буде перебільшенням сказати, що єдність українського суспільства в символічному аспекті нині тримається тільки на державній символіці і постаті Великого Тараса. Але цього вкрай мало для її подальшого зміцнення.

Хоч як це прикро визнавати, символічний простір українського суспільства поки що значною мірою знеособлений і знеподієвлений. Йому катастрофічно бракує загально визнаних персоналій і драматизованих символів, які мають найбільший потенціал підтримання в суспільстві патріотичних настроїв, позитивного емоційного стану, генерування нових комеморативних практик, що здатні «оживити», «олюднити» церемонії та ритуали, пов'язані з пошануванням тієї ж державної символіки.

Однією з головних причин недостатньої сформованості символічної свідомості українського суспільства є малоефективна політика історичної пам'яті, якій в Україні не вистачає належної інституціоналізованості, світоглядної виваженості, послідовності та психологічної обґрунтованості. Прорахунки в здійсненні політики історичної пам'яті призводять до того, що в суспільній свідомості невинувато розвиваються і втрачають конкретику «старі» символи, а доповнення чи заміна їх «новими» відбувається занадто мляво й повільно, без належного врахування історичного досвіду різних поколінь і регіонів. Під «старими» символами при цьому маємо на увазі такі, що цілком правомірно перебували в суспільному дискурсі й за радянських часів, до проголошення нашої державної незалежності (приміром, величну постать Богдана Хмельницького, чия роль в українській історії залишається чи не найвидатнішою, і Перемогу в Другій світовій війні, безприкладний внесок у яку українського народу дістав міжнародне визнання ще в роки тієї найбільшої в історії людства війни), а під «новими» – ті, серед котрих як справді хронологічно нові події (наприклад, Помаранчева революція чи Революція Гідності), так і відроджені з небуття, шельмовані в радянські часи події та постаті (на кшталт Української революції 1917–1921 років, створення та боротьби УПА, імен Івана Мазепи, Симона Петлюри, Степана Бандери тощо).

Отримані в процесі моніторингу дані наводять на думку, що потенціал стихійного становлення символічної свідомості українського народу на сьогоднішній день себе вичерпав. Її подальше формування потребує комплексу цілеспрямованих зусиль. Наповнення символічного простору суспільства досі здійснювалося переважно через систему освіти, тож недопустимо, щоб вона втрачала в цьому плані свої позиції. У центрі її уваги має й надалі залишатися формування символічних переваг нових поколінь українців. Але не забуваймо й того, що, як писав французький культуролог А. Моль (1966), у сучасної людини від шкільної освіти зостається зазвичай лише легкий серпанок напівзабутих понять. Тому було б помилкою перекладати завдання формування символічної свідомості народу лише на освіту. Його потрібно вирішувати всіма наявними засобами просвітницького плану, якими володіють держава і громадськість.

Особливо ретельно й виважено потрібно підходити до введення в символічний простір нових імен. Мало назвати ними вулиці, майдани чи військові частини та спорудити меморіальні об'єкти на їхню честь. Ці заходи обов'язково мають підкріплюватися наполегливим культивуванням у суспільстві відповідного історичного наративу. При цьому в жодному разі не варто руйнувати й колишній історичний наратив (маємо

на увазі ту ж пам'ять про Другу світову війну), дієздатність якого закорінена в сотнях тисяч родинних історій і є вкрай необхідною для протистояння російському шовіністичному «победобесію».

Нові імена слід вводити наполегливо, але без зайвого поспіху, даючи змогу суспільству адаптуватися до контрверсійних постатей. Уводячи нові імена, варто також пам'ятати, що не всі історичні діячі надаються до символізації через суто психологічні особливості їх сприймання суспільним загалом. Недаремно ж Марина Цветаєва якось слушно підмітила, що народ складає пісні про Степана Разіна, але не складає про Омеляна Пугачова.

Потреба підкріплення нових символів культивуванням у суспільстві відповідного історичного нарративу повною мірою стосується, зокрема, і здійснюваного нині ребрендингу Збройних сил України. Такий ребрендинг, звісно, на часі – не годиться, щоб українські військові частини й далі носили одіозні імена на кшталт прийомного сина хана Батия Олександра Невського. Але будьмо відверті, чи багато говорять пересічному українцеві нові назви, присвоєні нашим військовим частинам, – скажімо, імена князя Ізяслава Мстиславича, Великого князя Вітовта, а також Антона Головатого, Михайла Білинського, Романа Дашкевича, Костянтина Пестушка тощо? Запитання вочевидь риторичне. Водночас викликає подив те, що в процесі численних найменувань та перейменувань військових частин досі не знайшлося місця ні для Героя України Олексія Береста, який був серед тих, хто першим підняв прапор над Рейхстагом, але не був офіційно визнаний таким лише тому, що українець, ні для двічі Героя Радянського Союзу льотчика-штурмовика Анатолія Недбайла, що зарекомендував себе справжнім патріотом України уже і в часи її незалежності, ні для інших славнозвісних героїв-фронтовиків українського та кримсько-татарського походження, наприклад, теж двічі Героя Радянського Союзу Амета Хан-Султана. А хіба не гідний увічнення в назві військової частини перший український космонавт Павло Попович, який бездоганно проніс свою питому українськість до кінця життя? Невже їхні постаті менше прийнятні для символізації, ніж згадані вище персонажі набагато давнішої історії і не завжди однозначних її колізій?

Та й у школі не можна бездумно розмивати символічні уявлення підростаючих поколінь про ключові події вітчизняної історії тільки через те, що вони належать до її радянського періоду. Не можна знеособлювати ці події, позбавляти їх яскравих дійових осіб. Бо хіба не ганьба, що сьогодні молодь уже не знає навіть хто такий Іван Кожедуб – найрезультативніший, як довели авторитетні американські історики (Дружбинский, 2019), ас Другої світової?

Отже, формування символічного простору українського суспільства потребує значно більшої продуманості та уваги. На нашу думку, цьому процесові сприяло б розроблення чітко скоординованої на державному рівні системи заходів, серед яких належне місце мають посісти заходи психологічної експертизи та психологічного супроводу.

Висновки та перспективи подальшого розроблення проблеми.

У символічній свідомості українського суспільства спостерігаються як вочевидь позитивні тенденції, так і ті, що свідчать про певну її ущербність. Уявлення українців про національні символи за останні два десятиріччя стали значно однотайнішими й інтенсивнішими, істотно розширилося коло охоплюваних ними об'єктів. Як наслідок, символічна свідомість суспільства набула ознак первинної сформованості, чіткого державницького змісту, стала семантично насиченішою і політично більш зрілою. Проте водночас її формування ще далеке від завершеності.

У символічному просторі українського суспільства наразі є небагато об'єктів, що сприймаються як національні символи виразною більшістю населення України. Ще менше їх залишається, коли врахувати, що навіть ті з них, котрі обираються понад половиною опитаних, не всі знаходять підтримку абсолютної більшості населення в кожному географічному регіоні держави. Повсюди в Україні переважна більшість громадян сприймає як національні символи поки що лише державну символіку і постать Тараса Шевченка.

Символічний простір українського суспільства значною мірою знеособлений і знеподієвлений. Йому катастрофічно бракує загальноновизнаних персоналій і драматизованих символів, які найкраще надаються для підтримання в суспільстві патріотичних настроїв, позитивного емоційного стану, генерування нових комеморативних практик.

Однією з головних причин недостатньої сформованості символічної свідомості українців є малоефективна політика історичної пам'яті, якій в Україні не вистачає належної інституціоналізованості, світоглядної виваженості та психологічної обґрунтованості.

На підставі отриманих у процесі моніторингу даних правомірно припустити, що потенціал стихійного становлення символічної свідомості українського народу на сьогоднішній день себе вичерпав. Її подальше формування потребує комплексу цілеспрямованих зусиль, що мають здійснюватися державою і громадськістю. Реалізації цього завдання сприяла б чітко скоординована на державному рівні система заходів, серед яких належне місце мають посісти заходи психологічної експертизи та психологічного супроводу.

Перспективи дальшого розроблення проблеми вбачаються в напрацюванні стратегій і технологій урахування в процесі формування символічної свідомості українського суспільства регіональних та поколінних аспектів її наявного стану і тенденцій динаміки.

Список використаних джерел

Багнюк, А. (2010). *Символи українства*. Тернопіль: Навчальна книга–Богдан.

Дроб'язко, О. (2016). *Дошкільнятам про державні символи України*. Тернопіль: Мандрівець.

Дружинский, В. (2019, август 31). Когда 64 или 59 не меньше 352. Иван Кожедуб и Александр Покрышкин против Эриха Хартманна. *Зеркало недели*.

Жовтянська, В. В. (2012). *Трансформації смислу в соціокультурному просторі*. Кіровоград: Імекс-ЛТД.

Колтунова, Е. А. (2012). Символ как психологическая категория в психоаналитических теориях. *Северо-Кавказский психологический вестник*, № 4. Т. 10, с. 5–9.

Кононенко, О. (2020). *Українська міфологія. Символіка*. Харків: Фоліо.

Кулагина, Н. В. (2006). Символ и символическое сознание. *Культурно-историческая психология*, № 1, Т. 2, с. 3–10.

Лазебная, К. П. (2009). Теория символического в трудах российского периода творчества П. А. Сорокина. *Сборник статей аспирантов факультета социологии ГУ-ВШЭ* (с. 25–30). Москва: ГУ-ВШЭ.

Левада, Ю. (2001). Люди и символы: Символические структуры в общественном мнении. Заметки для размышления. *Мониторинг общественного мнения: экономические и социальные перемены*, 6, 7–13.

Моль, А. (1966). *Теория информации и эстетическое восприятие*. Москва. Взято из <https://www.piano.ru/scores/books/moles-ti.pdf>

Отрошко, Л. (2012). Особливості себевиявлення українського народу і природне символотворення. *Наука і суспільство*, 1/2, 36–43.

Пістун, Т. В. (2014). *Народні символи України. Сценарії виховних заходів. Посібник для вчителя*. Тернопіль: Підручники і посібники.

Самохвалов, В. П. (1999). *Психоаналитический словарь и работа с символами сновидений и фантазий*. Симферополь: Сонат.

Сергійчук, В. І. (1990). *Доля української національної символіки*. Київ: Знання УРСР.

Слюсаревський М. (2009, серпень 21). Герб, гімн і прапор: 46% українців називають їх національними символами (у 2003-му – 37 %). *День*.

Слюсаревський, М. М. (2021а). Символічні преференції українського суспільства як підгрунтя його морально-психологічної єдності. *Філософські*,

історіософські та педагогічні аспекти єдності українського суспільства: матеріали Всеукраїнської міжгалузевої науково-практичної онлайн-конференції (31 березня – 2 квітня 2021 року, м. Київ). Київ: Інститут обдарованої дитини НАПН України. Взято з <https://youtu.be/JRLOvoV0In8?t=2309>

Слюсаревський, М. М. (2021b). Незалежність України в сучасному суспільному дискурсі. *Вісник Національної академії педагогічних наук України*, 3(2). Взято з <https://doi.org/10.37472/2707-305X-2021-3-2-17-7>

Слюсаревський, М. М., Гуменюк, О. І., Дворник, М. С., & Черниш, Л. П. (2019). *Соціальна ситуація в Україні: особливості відображення трансформаційних процесів у громадській думці (2014–2018): довідник*. Київ: Талком.

Слюсаревський, Н. М. (2004). Україна в матеріалізованих та особистісних символах. *Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства*. Харків, с. 349–352.

Сорокин, П. А. (2006). *Преступление и кара, подвиг и награда: социологический этюд об основных формах общественного поведения и морали*. Москва: Астрель.

Станіславська, Г. П. (2011). *Символи України: Калина. 1-4 класи. Посібник для вчителя. Серія «Інтерактивні форми роботи в позаурочний час»*. Тернопіль: Навчальна книга–Богдан.

Шаян, В. (2019). *Українська символіка*. Київ: Центр навчальної літератури.

Шинкарук, В. І. (Ред). (2002). *Філософський енциклопедичний словник*. Київ: Абрис.

Antonyuk, A., Puzyreva, K., Medeuov, D., & Basov, N. (2020). A Technique to Infer Symbolic and Socio-symbolic Micro Patterns. *Networks in the Global World V. Lecture Notes in Networks and Systems*. Vol. 181, pp. 101–119. Retrieved from https://doi.org/10.1007/978-3-030-64877-0_7

Goodwyn, E. (2020). Archetypes: The Contribution of Individual Psychology to Cross-cultural Symbolism. *Journal of Jungian Scholarly Studies*, 15, 5–19. Retrieved from <https://doi.org/10.29173/jjs123s>

References

Antonyuk, A., Puzyreva, K., Medeuov, D., & Basov, N. (2020). A Technique to Infer Symbolic and Socio-symbolic Micro Patterns. *Networks in the Global World V. Lecture Notes in Networks and Systems*, 181, 101–119. Retrieved from https://doi.org/10.1007/978-3-030-64877-0_7. (in English)

Bahniuk, A. (2020). *Symvoli ukrainstva* [Symbols of Ukrainianness]. Ternopil: Navchalna knyha – Bohdan. (in Ukrainian)

Drobiazko, O. (2016). *Doshkilniatam pro derzhavni symvoly Ukrainy* [Preschoolers on the state symbols of Ukraine]. Ternopil: Mandrivets. (in Ukrainian)

Druzhbinskij, V. (2019, August 31). *Kogda 64 ili 59 ne menshe 352. Ivan Kozhedub i Aleksandr Pokryshkin protiv Eriha Hartmanna* [When 64 or 59 are not less

than 352. Ivan Kozhedub and Alexander Pokryshkin against Erich Hartmann]. *Zerkalo nedeli*. (in Russian)

Goodwyn, E. (2020). Archetypes: The Contribution of Individual Psychology to Cross-cultural Symbolism. *Journal of Jungian Scholarly Studies*, 15, 5–19. Retrieved from <https://doi.org/10.29173/jjs123s>. (in English)

Koltunova, E. A. (2012). *Simvol kak psikhologicheskaya kategoriya v psikhoanaliticheskikh teoriyakh* [Symbol as a psychological category in psychoanalytic theories]. *North-Caucasian psychological bulletin*, 4(10), 5–9. (in Russian)

Kononenko, O. (2020). *Ukrainska mifolohiia. Symvolika* [Ukrainian mythology. Symbolics]. Kharkiv: Folio. (in Ukrainian)

Kulagina, N. V. (2006). *Simvol i simvolicheskoye soznaniye* [Symbol and symbolic consciousness]. *Cultural-Historical Psychology*, 1(2), 3–10. (in Russian)

Lazebnaya, K. P. (2009). *Teoriya simvolicheskogo v trudakh rossiyskogo perioda tvorchestva P. A. Sorokina* [The theory of the symbolic in P. A. Sorokin's works of the Russian period of his creativity]. *Collection of articles by postgraduate students of the Faculty of Sociology of the State University – Higher School of Economics*, 25–30. Moscow: State University – Higher School of Economics. (in Russian)

Levada, Yu. (2001). *Lyudi i simvoly: Simvolicheskiye struktury v obshchestvennom mnenii. Zametki dlya razmyshleniya* [People and Symbols: Symbolic Structures in Public Opinion. Notes for Reflection]. *Monitoring of Public Opinion: Economic and Social Change*, 6, 7–13. (in Russian)

Moles, A. (1966). *Teoriya informatsii i esteticheskoye vospriyatiye* [Information theory and aesthetic perception]. Moscow. Retrieved from <https://www.piano.ru/scores/books/moles-ti.pdf>. (in Russian)

Otroshko, L. (2012). *Osoblyvosti sebevyavlennia ukrainskoho narodu i pryrodne symvolotvorennia* [Peculiarities of self-expression of the Ukrainian people and natural symbol creation]. *Science and Society*, 1/2, 36–43. (in Ukrainian)

Pistun, T. V. (2014). *Narodni symvoly Ukrainy. Stsenarii vykhovnykh zakhodiv. Posibnyk dlia vchytelia* [Folk symbols of Ukraine. Scenarios of educational activities. Teacher's guide]. Ternopil: Pidruchnyky i posibnyky. (in Ukrainian)

Samokhvalov, V. P. (1999). *Psikhoanaliticheskii slovar i rabota s simvolami snovideniy i fantaziy* [Psychoanalytic dictionary and work with symbols of dreams and fantasies]. Simferopol: Sonat. (in Russian)

Shaian, V. (2019). *Ukrainska symvolika* [Ukrainian symbolics]. Kyiv: Tsenter for Educational Literature. (in Ukrainian)

Shynkaruk, V. I. (Ed.). (2002). *Filosofskiy entsyklopedychnyi slovnyk* [Philosophical encyclopedic dictionary]. Kyiv: Abris. (in Ukrainian)

Serhiichuk, V. I. (1990). *Dolia ukrainskoi natsionalnoi symboliky* [The fate of Ukrainian national symbolics]. Kyiv: Znannia URSR. (in Ukrainian)

Slyusarevskyy, M. (2009, August 21). *Herb, himn i prapor: 46% ukraintsv nazyvaiut yikh natsionalnyny symbolamy (u 2003-mu – 37 %)* [Coat of arms, anthem

and flag: 46% of Ukrainians call them national symbols (37% in 2003)]. Den. (in Ukrainian)

Slyusarevskyy, M. M. (2021a). Symvolichni preferentsii ukrainskoho suspilstva yak pidhruntia yoho moralno-psykholohichnoi yednosti [The symbolic preferences of Ukrainian society as the basis of its moral and psychological unity]. *Philosophical, historiosophical and pedagogical aspects of the unity of Ukrainian society: materials of the All-Ukrainian interdisciplinary scientific-practical online conference, (March 31 – April 2, 2021, Kyiv)*. Kyiv: Institute of Gifted Child of the National Academy of Educational Sciences of Ukraine. Retrieved from <https://youtu.be/JRLOvoV0In8?t=2309>. (in Ukrainian)

Slyusarevskyy, M. M. (2021b). Nezalezhnist Ukrainy v suchasnomu suspilnomu dyskursi [Independence of Ukraine in modern public discourse]. *The Herald of the National Academy of Educational Sciences of Ukraine*, 3 (2). Retrieved from <https://doi.org/10.37472/2707-305X-2021-3-2-17-7>. (in Ukrainian)

Slyusarevskyy, M. M., Humeniuk, O. I., Dvornyk, M. S., & Chernysh, L. P. (2019). *Sotsialna sytuatsiia v Ukraini: osoblyvosti vidobrazhennia transformatsiinykh protsesiv u hromadskii dumtsi (2014–2018): dovidnyk*. [The social situation in Ukraine: features of the reflection of transformational processes in public opinion (2014–2018): reference book]. Kyiv: Talkom. (in Ukrainian)

Slyusarevskyy, N. M. (2004). Ukraina v materializovanykh ta osobystisnykh symvolakh [Ukraine in materialized and personal symbols]. *Methodology, theory and practice of sociological analysis of modern society*, 349–352. Kharkiv. (in Ukrainian)

Sorokin, P. A. (2006). *Prestuplenie i kara, podvig i nagrada: sotsiologicheskyy etyud ob osnovnykh formakh obshchestvennogo povedeniya i morali* [Crime and punishment, heroism and reward: a sociological study on the main forms of social behavior and morality]. Moscow: Astrel. (in Russian)

Stanislavska, H. P. (2011). *Symvoly Ukrainy: Kalyna. 1-4 klasy. Posibnyk dlia vchytelia. Seriya «Interaktyvni formy roboty v pozaurochnyi chas»* [Symbols of Ukraine: Kalyna. Grades 1-4. Teacher's guide. Series «Interactive forms of work in extracurricular activities»]. Ternopil: Navchalna knyha – Bohdan. (in Ukrainian)

Zhovtianska, V. V. (2012). *Transformatsii smyslu v sotsiakulturnomu prostori* [Transformations of meaning in the socio-cultural space]. Kirovohrad: Imeks-LTD. (in Ukrainian)